

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗИНА

Янко Андрій Леонідович

УДК 323.29: 94 (37) (=1. 37)

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕТРУСКІВ
(VIII – III СТ. ДО Н. Е.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Сергєєв Іван Павлович,
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна,
професор кафедри історії стародавнього світу та
середніх віків.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Петречко Олег Михайлович,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри всесвітньої історії.

кандидат історичних наук
Нефедов Костянтин Юрійович,
Національний аерокосмічний університет
імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний
інститут»,
доцент кафедри документознавства

Захист відбудеться «9» листопада 2012 р. о 15-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. V – 58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «5» жовтня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. С. Майстренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Серед проблем соціально-політичної історії регіонів античного світу найменш вивченим є питання про суспільний лад і політичну структуру етрусських міст-держав. Характерні особливості соціально-політичної організації етрусків є і наслідком місцевих умов розвитку, і відображенням загальних тенденцій розвитку античного соціуму, що робить їх аналіз важливим і актуальним. У той же час багато питань історії етрусків все ще залишаються недостатньо вивченими. Дискусійними є питання щодо соціальної структури і суспільних відносин, зокрема, дотепер не з'ясовано, до якого типу слід віднести етруске рабство – до патріархального чи класичного, яке місце у суспільстві займали вільні виробники та представники середнього прошарку, хто складав основу війська тощо. Ще не встановлено характер зв'язків між відомими з розшифрованих коротких епітафій етрусськими соціальними і політичними термінами та даними античної традиції щодо структури їхнього суспільства та будови державних органів. Проблема виникнення та розвитку етрусської державності теж є недостатньо розробленою. Вимагають уточнення характеристики форм державного правління в етрусків, а також з'ясування форми державного устрою етрусських міст-держав, характеристики етрусського дванадцятиграддя. Взагалі ще немає спеціального дослідження соціально-політичної структури етрусського суспільства у повному обсязі. Тим часом, дослідження закономірностей формування та розвитку етрусського суспільства, особливостей його соціальної структури, суспільних відносин та державної організації необхідне як для вивчення історії Етрурії, так і для повноцінного дослідження історії стародавнього Риму.

Зв'язок із науковими темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у рамках комплексної наукової теми «Історія та археологія Середземномор'я і Причорномор'я в античну і середньовічну добу» № 79010965, що досліджується на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Об'єктом дослідження є суспільство і держава етрусків.

Предметом дослідження є соціально-політична організація етрусського суспільства у VIII-III ст. до н. е.

Метою роботи є визначення соціально-політичної організації та структури державної влади в етруському суспільстві VIII-III ст. до н. е. на основі комплексного дослідження історичних джерел.

Для досягнення поставленої мети потрібно розв'язати наступні завдання:

- виявити критерії виділення соціальних верств етрусків;
- простежити генезис і розвиток етрусської знаті, визначити, як провідна верства здійснювала контроль над головними сферами життя етрусків;
- визначити склад середнього прошарку етрусського суспільства;
- схарактеризувати становище безпосередніх виробників (селян та ремісників) у суспільстві етрусків;

- визначити характер рабства в етрусків;
- розкрити сутність етрусського міста-держави та простежити його еволюцію;
- простежити виникнення і розвиток царської влади в етрусків, подати характеристику «вождівства» та деспотії;
- показати роль інсигній та значення цариці у сакралізації царської влади;
- визначити етапи еволюції царської влади в етрусків на прикладі «династії Тарквініїв»;
- виявити і розтлумачити етрусські терміни, що позначають царський титул;
- накреслити процес переходу від монархії до аристократії та олігархії;
- виділити та інтерпретувати назви магістратур етрусських полісів;
- простежити процес утворення та діяльності етрусського дванадцятиграддя.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період становлення і розвитку етрусської соціально-політичної організації з кінця VIII ст. до н. е. до першої половини III ст. до н. е. Нижня хронологічна межа обрана тому, що наприкінці VIII – на початку VII ст. до н. е. відбувається процес формування етрусських протоміст, що можна простежити за матеріалами археологічних досліджень: величні камерні гробниці етрусської верхівки з найдавнішими етрусськими написами, що наповнені речами фінікійського та грецького імпорту, залишки фортечних мурів «циклопічної» кладки тощо. Верхня межа визначається 264 р. до н. е., коли здобуття римлянами Вольсіній, останнього незалежного етрусського міста-держави, стало фактичною межею між незалежністю етрусків і перетворенням їх у неповноправних «союзників» Риму.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію на північному заході Апеннінського півострова, що обмежена річками Арно на півночі та Тибр на півдні.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що було запропоновано новий погляд на соціальну структуру та політичну організацію етрусків наприкінці VIII-III ст. до н. е., а саме:

- окреслені основні критерії виділення соціальних груп в Етрурії: відношення категорій населення до форм власності на землю та матеріальна спроможність для придбання обладунку гопліта;
- визначено, що етруска знать була місцевого походження з незначною домішкою переселенців зі Східного Середземномор'я, що складалася з вихідців із малоазійських грецьких полісів, та контролювала основні сфери життя етрусків;
- доведена неможливість існування в етрусських містах-державах самостійного середнього прошарку вільних громадян;
- визначено, що селяни (*lautni*) і ремісники (*atrane*) в Етрурії були особисто вільними людьми, але клієнтами знаті;
- встановлено, що етрусське рабство мало патріархальний характер, а особлива категорія рабів *lebe* була призначена для поховальної жертви;

- доведено, що рання держава в етрусків утворювалася двічі: спочатку як деспотія, а після «кризи V ст. до н. е.» й скасування царської влади – як поліс;
- визначено, що царські інсигнії й постать цариці-верховної жриці сприяли сакралізації царської влади та еволюції «вождівства» у бік деспотії;
- встановлено, що царська влада в етрусків пройшла шлях від «вождівства» до деспотії у період з кінця VIII до середини VI ст. до н. е.;
- на прикладі етрусської «династії Тарквініїв» встановлено, що правління Лукумона Тарквінія Пріска та його наступника Гнея Тарквінія Римського (Сервія Туллія, Ромула) було самовладним;
- виявлено, що титулом царя в Етрурії було не *lucume* (лат. *lucumo*), а *magi* або *magunux* (лат. *magi*);
- визначено, що занепад деспотії етрусських царів у V ст. до н. е. призвів не до демократії, а до перерозподілу влади між представниками найзначніших родин певного міста-держави;
- обґрунтовано тлумачення наступних жрецьких титулів та порядок їх від найвищого до найнижчого у такій послідовності: *puruθne* (*purtšvana*), *seren tuθiu*, *magi* зі специфікаціями, *flanac*, *neθšvis*, *trutnut*, *frontac*, *calušurasi*, *tevarθ*, *iχutevr*, *hatrencu*, *tamera zelarvenas* та *šarvenas*;
- обґрунтовано трактування термінів і визначено, що аналогічний список світських магистратур мав вигляд: *zilaθ meχl gasnal* (*zilc θufi*, **zilac meχ θuta*), *zilaxnuce spureθi* (*zilcti spural*), *zilaθ parχis*, *zilaxnce meθlum*, *zilaθ eterav*, *zileteraias*, *camθi eterau*, *macstrev*, *zilχ ceχaneri*, *ten*, *munisvleθ*;
- вперше запропоновано періодизацію розвитку ліги етрусських міст-держав.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання отриманих результатів при підготовці загальноючих наукових робіт з історії Стародавнього Риму, відповідних курсів лекцій, підручників та посібників з історії раннього Риму та Італії, для створення сайтів у мережі Інтернет. Результати аналізу соціально-політичної організації етрусків VIII-III ст. до н. е. можуть бути використані при написанні статей і монографій, присвячених вивченню соціально-політичної історії етрусків і Риму.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також були репрезентовані як доповіді, матеріали та тези на конференціях: I Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (м. Київ, 2007 р.); II Міжнародна наукова конференція «Кондаковські читання. Проблеми культурно-історичних епох» (м. Белгород, Росія, 2007 р.); IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Новини наукової думки», (м. Дніпропетровськ, 2008 р.); 61-ша наукова конференція професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ПНТУ (Полтава, 2009 р.); II Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми

історії стародавнього світу» (м. Київ, 2009 р.); VII Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України» (м. Харків, 2010 р.); 63-тя наукова конференція професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ПНТУ (Полтава, 2011 р.).

Основні положення дисертації відображено у семи статтях, шість з яких було опубліковано у виданнях, рекомендованих ВАК України, а також у чотирьох публікаціях тез доповідей на конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури (775 позицій). Загальний обсяг роботи становить 277 сторінок, зокрема, 207 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, територіальні та хронологічні рамки дисертації, сформульовані мета й завдання дослідження, наукова новизна отриманих результатів та практичне значення роботи, наведено відомості про апрабацію дослідження та його структуру.

Перший розділ «Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження» присвячено аналізу літератури та джерельної бази за темою дисертації, а також характеристики методології та методів, використаних у дисертації.

Історіографія. Дослідження соціально-політичної історії етрусків почалося лише в XIX ст. у межах вивчення римської історії. Доцільно спочатку виділити погляди дослідників на соціальну структуру, а потім, окремо, розглянути концепції політичної організації Етрурії.

У першій третині XIX – на початку XX ст. в історичній науці панувала німецька школа антикознавства. Структура етрусського суспільства змальовувалася дослідниками у найбільш загальних рисах. Більшість із них вважало етрусків прийдшим народом, що підкорив місцеве італійське населення. Згаданих у Діонісія Галікарнаського пенестів (IX, 5, 4) дослідники уподібнювали до римських клієнтів. Такі думки висловлювали Б. Г. Нібур, Т. Моммзен, К. О. Мюллер, В. Дееке, Г. Кьорте, Л. Блок. Подібних поглядів дотримувалися й французький етрусолог Ж. Марта та один із перших російських етрусологів В. І. Модестов. Найбільш докладним дослідженням історії етрусків на цьому етапі була праця К. О. Мюллера з лінгвістичними коментарями В. Дееке, який був першим, хто почав серйозне вивчення соціальних і політичних термінів етрусських текстів.

Неспроможність зрозуміти етрусську мову спонукала до зосередження лише на зрозумілих латинських написах романізованої Етрурії. Це призводило до помилок у такому важливому питанні, як соціальна роль жінки в Етрурії. Й. Бахофен залишився в історіографії визнаним автором теорії «етрусського матриархату» через те, що спирався лише на невелику кількість пізніх поховальних написів латинською мовою, де поряд із ім'ям покійного нерідко зустрічалося також ім'я його матері та батька, а інколи лише ім'я матері. Прихильником цієї концепції був і В. І. Модестов.

На межі XIX і XX ст. німецький історик Е. Мейер вважав, що сільське населення та ремісників Етрурії було закріпачено місцевою знаттю з огляду на

економічні закони, а не завоювання. Не обійшлося й без модернізації: примітивне колективне рабовласництво чи клієнтела оголошувалися кріпацтвом. Його погляди підтримали російські антикознавці І. В. Нетушил та М. І. Ростовцев. Оскільки рубіж XIX і XX ст. характеризувався гіперкритикою античної традиції, епіграфічні джерела намагалися перевірити за допомогою археологічних знахідок та писемних матеріалів. Проте, приміром, Ю. Юнг не міг пояснити, яка соціальна організація створила навіть здавна відомі залишки гідравлічних споруд.

Після першої світової війни англійські дослідники М. А. Джонстон та Д. Рендалл-Макайвер припустили існування поряд зі знаттю та залежними селянами-італіками середнього класу з числа клієнтів, зайнятих у ремеслі й торгівлі. За модернізаторською звичкою вони називали рабів робітничим класом, а середній клас – буржуазією. Дж. Вотмо піддав критиці застарілі теорії щодо поневолення етрусками, котрі практикували обряд інгумації, італіків, які спаливали своїх покійних. Німецький дослідник Ф. Альтгейм підкреслював особливе місце жінок у родині та суспільстві етрусків, що було відмінним від становища жінок у греко-римському світі, але спростовував «теорію матріархату» Й. Бахофена. В іншій своїй праці він виділив спільне в організації плебеїв Риму та у формуванні війська етрусків та італіків: наявність *lex sacrata*.

У цей період радянська історична наука розвивалася у межах марксистської філософії історії. Під впливом ідей К. Маркса про азійський спосіб виробництва В. С. Сергєєв обстоював існування в Етрурії азійських виробничих відносин і східного типу громади, наголошуючи на кооперації етрусків для спорудження дренажних систем. Є. Єрнштедт вважав, що етруске жрецтво було зорганізовано в окрему структуру і мало сильні зв'язки з економічно могутньою знаттю, що боролася з царською владою.

Після другої світової війни М. М. Залеський продовжував обстоювати тезу про східну форму громади в етрусків. М. О. Машкін теж цитував Маркса, але вважав азійський спосіб виробництва місцевим варіантом рабовласницького. Він наводив як приклад розвиненої форми рабовласництва в Етрурії практику глadiatorських боїв. В. М. Дьяков та С. І. Ковальов теж визнавали існування класичного рабства та громадянського колективу в етрусських полісах. Дослідники майже не використовували етрусські написи як історичні джерела, спираючись на дані античної традиції та археологічні джерела.

Популярністю користувалася концепція, родоначальником якої був ще Геродот (I, 94), згідно якої етруски були заморськими завойовниками, що підкорили місцеве італійське сільське населення. Її підтримували Дж. Луцатто, Г. Скаллард, А. Гаррел-Куртес. Німецький етрусколог О.-В. фон Вакано теж наголошував на культурній та етнічній неоднорідності населення Етрурії, але об'єднуючим чинником вважав релігійну концепцію етрусків, що нагадувала східні вірування. Я. Буріан і Б. Моухова із застереженням відносилися до висновків деяких учених про існування в Етрурії великих землевласників та великої маси рабів. Для меліоративних і будівельних робіт вони вважали можливим застосування етрусками трудової повинності вільного населення. Г. Мюлештейн висловив припущення, що розвиток торгівлі та ремісництва в

етруських містах обов'язково повинен був привести до витіснення з владних позицій старої знаті багатим торговельним прошарком.

С. Л. Утченко вважав, що рабство в етрусків не набуло поширення, а раби не були головною робочою силою. На противагу рабству існував інститут клієнтели. Втім більшість радянських істориків дотримувалася тези про розвинене рабство та соціально-економічний лад, що був подібним до ладу в аграрних грецьких полісах. Серед них Л. А. Єльніцький, О. Й. Немировський, О. І. Харсекін, А. А. Молчанов, В. Л. Цимбурський. Характерною ознакою цих праць було звернення не лише до наративних і археологічних, але й до епіграфічних джерел.

Італійський етрусколог Б. Д'Агостіно наголошував на спорідненості поховальних звичаїв грецьких колоністів в Італії та етрусської еліти ще в VII ст. до н. е., що свідчило про швидке взаємопроникнення і взаємозбагачення цих культур. Його висновки ґрунтувалися на вивченні поховань означеного періоду. Болгарський історик Б. Дінков, послідовник академіка В. Георгієва, відзначав нерозвинене рабство в етрусків, таке ж, як на Сході та в грецьких аграрних полісах.

Своєрідною віхою в етрускології став 1985 р., який ЮНЕСКО визначила як рік етрусської культури. До цього часу накопичився багатющий матеріал з археології не лише гробниць, а й поселень, не лише «німих» написів, а й білінгв (етруссько-пунійські написи з Пірг тощо). У 60-80-ті рр. XX ст. американська експедиція на чолі з К. М. Філіппсом та Е. О. Нільсеном відкрила у комуні Мурло руїни будівель, а поряд із фундаментами давнішої споруди було розкопано залишки ремісничої майстерні. Рештками «палацового» господарства їх вважали Л. де Чезаре, Б. Д'Агостіно, М. Тореллі. У 90-ті рр. підкреслювали велике значення палаців в історії етрусків О. Й. Немировський, Ф. Кольб, К. Дж. Сміт, Дж. Кампореале, Ф. Нікозія. Плідними були також розкопки сільської околиці етрусських міст-держав Тусканії, Акваросси, Рузелл, Сан-Джівенале і Вейїв, яка раніше взагалі не піддавалася археологічним дослідженням. Г. Баркер відзначав, що землеробство стало основою господарства ще попередників етрусків, носіїв археологічних культур Протовілланова і Вілланова (XII-VIII ст. до н. е.), що призвело до кількісного стрибка населення на початку залізного віку, в переддень етрусської цивілізації.

Наразі великої популярності набула схема суспільного розвитку етрусських міст-держав, що була розроблена італійським етрускологом М. Тореллі. Відкриття археологами залишків важкого озброєння, наявність зображень шикуння етрусських воїнів фалангою, а також зафіксована розкопками для кінця VI ст. до н. е. поява нового типу невеликих сімейних гробниць та епітафій із подвійними іменами, що засвідчували повноправних осіб, спонукали дослідника стверджувати про формування в цей період середнього прошарку населення в етрусків на кшталт афінського демосу чи римського плебсу. Його погляди поділяли співвітчизники Б. Д'Агостіно, Дж. Франко, Г. Бартолоні.

«Схема Тореллі» майже незмінною проіснувала до нашого часу. Гіпотезу про наявність в етруському суспільстві «середнього класу» як торговельно-ремісничого прошарку впродовж 1996-2009 рр. підтримували К. Дж. Сміт,

Дж. Кампорале, Л. Айгнер-Форесті, Р. Остмен, С. Стоддарт. Тут бачимо однаковість етрускологів різних національних шкіл.

Але не всі були згодні з накресленою М. Тореллі соціальною структурою населення етрусських міст. Видатний італійський етрусколог М. Паллоттіно змальовував таку картину соціального розвитку в Етрурії: влада концентрувалася у кількох знатних родинах, а напіврабські та рабські прошарки після серії повстань IV-III ст. до н. е. зрештою інтегрувалися до родової системи й отримали права громадянства в етрусських полісах. Американка Е. Макнамара і французький етрусколог Ж. Ергон теж не знаходили в етрусському суспільстві «середнього класу».

80-ті рр. XX ст. були визначальними й для радянської історичної науки. Демократизація суспільства призвела до відродження плюралізму поглядів на історичний процес. Тезу про етрусську цивілізацію як цивілізацію «східного» типу у низці статей відстоював С. В. Мавлєєв, учень М. М. Залеського. І хоча його погляди не можна назвати новим підходом до вивчення соціальної структури етрусків, адже він лише дещо вдосконалив концепцію свого учителя, відхід цього дослідника від традиційної схеми радянських антикознавців усе ж поживив радянську етрускологію. І. Л. Маяк, на відміну від більшості радянських істориків, характеризувала етрусське рабство як патріархальне. Е. М. Аваліані дещо спрощено пояснювала відмінність етрусського рабовласництва від класичного «марнотратністю» і «легковажністю» етрусків. Вона вказувала на нерозвиненість рабства етрусків: існування «кріпосних служників» і «напіввільних общинників». Грузинська дослідниця підкреслювала й привілейоване становище жінки в етрусському суспільстві.

В. Ф. Кузнецов відзначав існування етрусської історичної традиції, залишки якої він пропонував виокремити з творів античних істориків та навіть із втраченого твору імператора Клавдія або відновити за фрескою з гробниці Франсуа. Він висловив припущення про тотожність етрусських пенестів і *lautni* оригінальних написів, а також про наявність великого рабовласництва в етрусків. О. Є. Наговіцин поділяв погляди про патріархальний характер етрусського рабства. Уявлення стародавніх авторів про велику кількість рабів та їх важливу роль в господарстві з'явилися, на думку дослідника, через обмеження більшості населення в правах та жорсткої адміністративної влади етрусків у колоніальних центрах, наприклад, у Римі.

Як видно з вищевикладеного, західна етрускологія виробила спільну концепцію про етрусську соціальну структуру. Дослідники сходяться на думці, що в етруських містах існував громадянський колектив, який, за незначними відмінностями, нагадував грецький та римський.

Російська історична наука ще у межах марксистської парадигми виробила дві концепції зародження і розвитку етрусської суспільної організації. Перша вважає етруські міста-держави полісами з усіма атрибутами античного суспільного устрою: громадянським колективом привілейованих землевласників, великим рабовласництвом, античним типом рабства, що не виключав існування пенестії як особливого виду рабства, середнім прошарком населення, що складався з італіків і займався розвиненим ремісництвом і торгівлею.

Інша теорія етрусського соціального розвитку ґрунтується на припущенні, що меліорація та будівельні роботи могли спричинити утвердження в Етрурії азійського способу виробництва та східного типу громади з патріархальним рабством, залученням до суспільних робіт мас вільного населення та слабким розшаруванням суспільства.

Політичний лад етрусків історики Нового часу змальовували як аристократичний, що прийшов на зміну монархії, цим мало чим відрізняючись від римського. Згідно висновків дослідників, що ґрунтувалися здебільшого на письмовій традиції, за устроєм етруські міста нагадували грецькі поліси й римську *civitas*. Наголошувалося на слабкості етрусської конфедерації та значній ролі етрусської релігійної ідеології. Таку позицію відстоювали як представники німецької школи Б. Г. Нібур, Т. Моммзен, К. О. Мюллер, В. Дееке, Г. Кьорте, Л. Блок, так і французький дослідник Ж. Марта.

На межі XIX і XX ст. надмірна критика античної традиції призвела до недовіри до цього типу джерел. Російський історик О. Ф. Енман скептично відносився до римської традиції щодо царського періоду, вважав, що діяння одного етрусського царя Тарквінія розподілені на двох, а хронологія цих подій підозріло синхронізується з афінською періоду ранньої тиранії. Як уже зазначалося, використання інших типів джерел, наприклад, епіграфічних, було ускладнене незрозумілістю етрусської мови. Проте почалася робота з розтлумачення відкритих на той час написів. Особливо слід відзначити спробу російського ученого А. Г. Бекштрема створити на основі даних етрусських епітафій «табелі про ранги» місцевої знаті, ієрархію міських магістратур.

Період 20-30 рр. XX ст. відзначився низкою загальних праць англо-американської школи. М. А. Джонстон та Д. Рендалл-Макайвер прийшли до висновку, що політичний режим етрусків еволюціонував від монархії до олігархії. Т. Френк відзначав тираничний характер правління етрусських царів у Римі, що зближувало їх зі східними деспотами. Французький історик Л. Омо вважав, що етруські царі носили титул «лукумон», спрямовували підлеглих на дренажні роботи і створили першу імперію в Італії.

У другій половині XX ст. радянські історики знаходилися під впливом марксистської методології. В. М. Дьяков та С. І. Ковальов відстоювали побутування в етрусків полісного устрою. Погляди дослідників різнилися в оцінці реформи Сервія Туллія. В. М. Дьяков вважав її військовим заходом етрусських правителів Риму, а С. І. Ковальов, у згоді з Ф. Енгельсом, трактував реформу як початки римської державності, не довіряючи гіпотезам про етрусське походження шостого царя Риму.

Французький етрусколог Р. Блок та італійський археолог М. Паллоттіно вважали соціально-політичну організацію етрусків багато в чому подібною до римської, за винятком того, що союз етруських міст був аморфним, а очолена Римом федерація, навпаки, міцною. Як важливий аспект культури поряд із поховальними звичаями й релігійними церемоніями ними досліджувалися господарство й військова техніка, у чому відчувалася позитивістська позиція дослідників. Протилежною була думка італійського історика-марксиста

Дж. Луцатто, англійського романіста Г. Скалларда та французького дослідника А. Гаррел-Куртеса, які були впевнені, що етруски утворили не слабку конфедерацію, а могутню імперію.

С. Л. Утченко підкреслював, що сутність і характер царської влади у Римі змінилися від «військової демократії» за перших царів до деспотії під час правління етрусської династії. В етруських містах спочатку теж правили царі, яких потім змінили виборні магістрати зілати. Ці посади заміщалися лукумонами – старійшинами знатних родів. Л. А. Єльніцький, О. Й. Немировський, О. І. Харсекін, А. А. Молчанов, В. Л. Цимбурський відзначалися прихильністю до тези, що політична організація етрусських міст-держав, заснованих прибульцями зі Сходу була подібною до ладу в аграрних грецьких полісах.

Б. Дінков вважав, що в V ст. до н. е. правління виборних царів-лукумонів було замінене республіканським із тимчасовими магістратами. Італійський етрусколог Р. Бракаліні був упевнений, що етруски утворили свої міста-держави за зразком грецьких полісів. Прихильник концепції «міської революції» М. Тореллі під терміном «поліс» розумів лише «місто», не вкладаючи у нього поняття «держава» чи «громадянський колектив». Основою соціально-політичної організації К. Дж. Сміт, Дж. Кампореале, А. Гвіді, Е. Макнамара, Ж. Ергон, С. Стодарт вважали поліс, розуміючи під цим багатозначним поняттям місто-державу. Як уже зазначалося, різні національні школи виявили гідну подиву однакості у висвітленні проблем суспільно-політичної організації етрусків.

Бельгійський романіст і етрусколог Д. Брікель відзначав велику роль царниць у становленні ранньої монархії в етрусків на прикладі Танаквіль і Туллії. Проте він не вповні довіряв традиції про правління Тарквініїв у Римі: йому здавалося, що в основі повідомлень римських істориків не стільки факти реальної історії, скільки фабрикація «фактів» за допомогою грецької літератури.

Радянський етрусколог Є. В. Мавлеев використав як іконографічні джерела колекцію бронзових люстер із майстерень Вольсіній, у яких вбачав «посольські дари», якими користувалися вольсінійці для згуртування ненадійних союзників по дванадцятиграддю. І. Л. Маяк не вважала етруські міста-держави полісами, бо, на її думку, не відомо, чи склалася в етрусків антична форма власності. Е. М. Аваліані відзначала відмінності етрусського суспільно-політичного устрою від античного, але називала міста-держави етрусків полісами.

Російська дослідниця В. В. Дементьева вважала безперспективними спроби шукати початки політичної структури Риму в етрусській організації влади. Підставою для неї слугував зазначений у письмовій традиції факт походження інсигнії римських магістратів від царських знаків етрусків. На її думку, подальші пошуки коренів цих символів є абсурдними, бо приведуть до хеттів. О. Є. Наговіцин стверджував, що ритуал заснування етрусського міста та сакралізація влади етрусських монархів нагадували східні звичаї.

О. В. Коптева і Л. Л. Кофанова єднає повна довіра до античної традиції. Вони оперують легендарними переказами античних авторів про перших римських царів як реальними історичними фактами. Натомість більш пізній і добре підтверджений іншими джерелами період правління етрусських царів вони

піддають гіперкритиці. Наприклад, Тарквінії оголошуються латинським родом (майже за О. Ф. Енманом), вся «етруська» частина традиції малодостовірною, правління етрусських царів у Римі – низкою не пов'язаних між собою узурпацій. В останній за часом роботі О. В. Коптев пропонує розрізняти правління доетрусських та етрусських царів у Римі, але останніх знову трактує як не пов'язаних між собою завойовників.

Отже, західні етрускологи сходяться на думці, що етруски мали полісну організацію яка, за незначними відмінностями, нагадувала грецьку та римську. Ліга етрусських міст-держав теж нагадувала грецькі амфікції та латинську федерацію, але мала виключно релігійний характер і була слабким об'єднанням.

Російські дослідники розробили дві концепції політогенезу етрусків: «полісну» та «азіатського способу виробництва». Перша твердить, що в етрусських полісах водночас із Римом відбувся перехід від примітивної монархії до аристократії та олігархії. Друга змальовує етруське місто-державу як східне за типологією політичне утворення, де царська влада мала деспотичний характер, що спиралася на сильну організацію жерців, а більшість населення не мала політичних прав.

Таким чином, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що при значній кількості праць з історії етрусків і Риму соціально-політична організація незалежних етрусських міст-держав, що об'єднувалися у дванадцятиграддя, окремо не вивчалася. Проблеми соціальної структури та політичної організації етрусського суспільства дотепер залишаються не вирішеними і надзвичайно дискусійними, на що вказує велика кількість концепцій, точок зору й гіпотез, що присвячені їхній інтерпретації. Крім того, ті підходи, що розглядалися в історіографії («полісна концепція», «теорія азіатського способу виробництва в етрусків» тощо) містять суттєві недоліки і прорахунки, котрі не дозволяють вповні визнати висновки їхніх прихильників. Виходячи з цього, можна стверджувати, що проблема соціально-політичної організації етрусків у VIII-III ст. до н. е. є недостатньо дослідженою і вимагає подальшого вивчення.

Джерела. Вивчення соціально-політичної історії етрусків вимагає залучення та критичного аналізу нарративних, епіграфічних, іконографічних, нумізматичних та речових джерел.

Доцільно почати огляд із *нарративних* джерел, оскільки відомості античної традиції зберігають своє значення дотепер, незважаючи на падіння їхньої питомої ваги у загальній масі даних про етрусків. Окремі відомості про суспільно-політичний лад етрусків зберегли Гесіод, Геродот, Ефор, Феопомп, Арістотель, Тімей, Полібій, Посідоній, К. Фабій Піктор, Л. Кальпурній Пізон Фругі, Л. Цінцій Алімент, М. Порцій Катон Старший, М. Теренцій Варрон, М. Туллій Ціцерон, Діодор Сицилійський, Діонісій Галікарнаський, Страбон, Т. Лівій, П. Вергілій Марон, Кв. Горацій Флакк, М. Веррій Флакк, С. Проперцій, П. Овідій Назон, Сілій Італік, Г. Пліній Старший, А. Персій Флакк, Плутарх, В. Максим, П. Корнелій Тацит, Павсаній, С. Помпей Фест, Л. Флавій Арріан, Л. Анней Флор,

Афіней, Мавр Сервій Гонорат, С. Аврелій Віктор, Макробій, Арнобій, П. Орозій, Павел Діакон.

Велику допомогу тут могли би надати *документальні матеріали*, наприклад, пам'ятки законодавства. Від етрусських актових документів залишилися лише незначні фрагменти. Натомість дещо про етрусські суспільні відносини можна довідатися з римських Законів XII таблиць (451–450 рр. до н. е.), які відновлені на основі цитат пізніших римських юристів.

Невпинно зростає значення історичних джерел, видобутих під час археологічних розкопок. Виключне місце тут займають *епіграфічні* джерела. Щоправда, не всі вони рівноцінні. Важливо, щоби документ був легко зрозумілим і сучасним подіям і явищам, котрі треба проаналізувати. Шкода, але такому критерію не відповідає більшість із понад 12 тисяч етрусських написів. Етрусська мова ще й досі не піддається задовільній інтерпретації, тому великі тексти релігійного змісту й досі мало зрозумілі (Черепиця з Капуї, Загребський текст, таблиця з Кортони тощо). Важливе значення мають білінгви, наприклад, етруссько-пунійська з Пірг та етруссько-латинські з Клузія і Перузії та латинські елогії з Тарквінії. Однак і короткі написи етрусків піддаються дешифровці. Вони вказують на ту чи іншу річ або ділянку землі, що належить місту чи особі. Тексти епітафій на етрусських гробницях, саркофагах та урнах дають відомості про належність похованого до суспільної групи та про посаду, яку той обіймав.

Нумізматичні джерела не мають для нас настільки великого значення, бо у період, що розглядається, монетний обіг лише тільки почав розвиватися. Проте легенда ха на монеті aes grave із зображенням колеса й якоря (типова клузійська монетна емблема) вказує на стародавню назву міста Клузій – *Samara*.

Складними для інтерпретації є *іконографічні* джерела. Але їх розгляд у комплексі з іншими джерелами, що оповідають про певну подію чи явище, дозволяє робити неупереджені висновки. Наприклад, нові можливості відкриває паралельний аналіз трьох джерел, котрі присвячені одній події: фресок із гробниці Франсуа з міста Вульчі IV ст. до н. е., латинського напису на Ліонській таблиці (знайдена у 1524 р.), що відтворює промову у сенаті імператора Клавдія, та переказу цієї промови, що міститься у Таціта (Ann., XI, 24).

Речові джерела є цінними, майже невичерпними, свідченнями, що малюють об'єктивну картину минулого, не спотворену суб'єктивними або упередженими відомостями істориків – сучасників подій. Від етрусків залишилися багато пам'яток матеріальної культури: некрополі, палаци, храми, залишки міст, будівель, начиння, витворів образотворчого мистецтва. Наприклад, було досліджено кілька споруд, що були ідентифіковані як палаци: з Луни VIII ст. до н. е., в Аквароссі біля Вітербо VII ст. до н. е., Поджо Чивігате біля Мурло VII-VI ст. до н. е., в Монтетосто в Цере, точно окреслені фундаменти Регії у Римі тощо.

Таким чином, джерельна база містить доволі численні та різноманітні за своїм характером документи з історії етрусських соціально-політичних інститутів. З багатьох питань етрусської історії серед дослідників виникають гострі дискусії. Проте комплексне використання всієї бази історичних джерел дозволяє провести

докладне і всебічне дослідження соціально-політичної організації етрусків у VIII – III ст. до н. е.

Методологія та методи дослідження. Методологічну основу дисертації складають принципи історизму, структурного системного аналізу та наукової об'єктивності, а також комплексного і контекстного вивчення історичних явищ у всьому розмаїтті їхніх проявів та взаємозв'язків, що забезпечують можливість реконструкції соціально-політичної організації етрусків у рамках об'єктивного підходу до викладу й оцінки історичних подій.

Серед спеціальних історичних методів, що використовувалися у дисертаційному дослідженні, застосовуються порівняльно-історичний метод, котрий дозволяє порівняти етрусські міста-держави з містами-державами Стародавнього Сходу, грецькими полісами та римською civitas і виокремити їхні характерні риси; історико-типологічний метод, який дозволяє визначити, до якого типу відносяться етрусські міста-держави (ном чи поліс) на різних етапах їхнього існування; історико-генетичний метод, що дозволяє простежити послідовність у становленні і розвитку соціально-політичної організації етрусських міст-держав.

Розв'язання проблеми соціальної структури та політичного устрою етрусських міст-держав залежить від з'ясування точного значення окремих соціальних і політичних термінів, що вживалися античними авторами для пояснення етрусських реалій. Виходячи з цього, основними методами, що застосовуються, є історико-філологічний метод і лінгвістичний аналіз термінів. Їхнє комплексне застосування разом із переліченими вище спеціальними історичними методами дозволяє більш точно визначити місце і значення загальних назв соціальних категорій, а також політичних термінів. З особливих методів дослідження слід відзначити комплексний метод дешифровки етрусських написів.

У другому розділі «Структура етрусського суспільства» визначаються і вивчаються основні категорії населення Етрурії у період VIII – III ст. до н. е.

У першому підрозділі досліджуються способи виробництва та головні критерії виділення соціальних груп – форми власності на землю й можливість придбати обладунок гошліта. Виявлено, що в етрусському суспільстві з кінця VIII до початку V ст. до н. е. панував державний спосіб виробництва, що зумовив існування царської і храмової власності на землю з відповідною соціальною структурою, що складалася з панівної верхівки знатного походження з царем на чолі та маси селян, об'єднаних у громади. Через кризу V ст. до н. е. відбувся переворот, що спричинив розподіл палацової і храмової власності між представниками етрусської аристократії. Вона привласнила великий фонд земель і порядкувала на етрусському *ager publicus* (*hilar gaspal*) протягом V – III ст. до н. е. Перехід до гошлітської тактики відбувся не за рахунок озброєння відповідним обладунком середньої верстви населення, а завдяки створенню етрусською знаттю важкої найманої піхоти та легкоозброєного ополчення залежних селян, відомих як пенести.

У другому підрозділі доводиться, що етруска знать була місцевого походження з незначною домішкою переселенців зі Східного Середземномор'я, що була представлена вихідцями з малоазійських грецьких полісів. Вона була

організатором землеробських, меліорацийних, видобувних робіт, контролювала зовнішню торгівлю і ремісниче виробництво, очолювала військо і відала питаннями релігійного культу.

У *третьому підрозділі* виявлена досить сильна залежність номінально вільних осіб *etera* та *lautneteri*, кваліфікованих нами як прийомні сини аристократів, а також військових колоністів, найманців і піратів від етрусської знаті. Лише деякі представники рідкісних професій були вільними людьми, хоча навряд чи повноправними громадянами. Доводиться неможливість існування в етрусських містах-державках самостійного середнього прошарку вільних громадян.

У *четвертому підрозділі* розглядається становище безпосередніх виробників Етрурії: залежних селян, що відомі за письмовими джерелами як пенести, а в етрусських написах фігурують як *lautni*, та ремісників *atpale*, доводиться, що вони були особисто вільними людьми, але клієнтами знаті.

П'ятий підрозділ присвячено проблемі рабства в етрусків. Визначається, що етруська знать мала рабів-полонених на прізвисько *leve*, які не використовувалися у господарстві, а призначалися для жертви на честь померлого етруска. В подальшому людські жертви було замінено на боротьбу гладіаторів. Інша категорія рабів потрапляла в Етрурію завдяки работоргівлі. Це були домашні слуги, що позначалися у написах згідно професій у господарствах їхніх панів.

У *третьому розділі «Політична організація етрусків»* досліджується виникнення і розвиток етрусських міст-держав та форми правління й державний устрій у них.

У *першому підрозділі* нами виділено територіальні одиниці етруського міста-держави *vetlum* та *ciθ*, що говорить про перехід від родового устрою до державного у вигляді ранньої держави, полісу. Але в період раніше за V ст. до н. е. етрусські написи не містять таких термінів, вони фіксують лише посвяти від знатних осіб, а розкопки відкривають нам рештки палаців царів цього часу. Доводиться, що рання держава в етрусків фактично утворювалася двічі, у двох різних формах: спочатку як деспотія за державного способу виробництва за наявності «палацових господарств» і номових держав та збереженні у підкорених сільських громадах родового ладу, а після «кризи V ст. до н. е.» й скасування царської влади – як поліс із пануванням земельної аристократії.

Другий підрозділ присвячено становленню і розвитку царської влади в етрусків у VIII – V ст. до н. е. Спочатку царська влада в етрусків мало чим відрізнялася від примітивних монархій Греції та Риму, тобто була владою військових вождів, верховних жерців та вищих суддів у одній особі, що здійснювалася за згодою старійшин та народних зборів. Але у VII-VI ст. до н. е., через низку економічних чинників, що призвели до утвердження державного способу виробництва у формі палацових господарств, етруська монархія переросла у деспотію. Подібний порядок сприяв підсиленню влади царів із міста Тарквінії (Лукумона та Гнея) та утвердженню їх у новій столиці, Римі, як володарів південної ліги етрусських міст-держав, а з другої половини VI ст. до н. е. – також як провідирів усього дванадцятиграддя. Проте, через низку несприятливих обставин царі не втримали влади і поступилися нею на користь

місцевої знаті. Доведено, що етруським царським титулом було *magi* (лат. *magi*), а не *lauchte* (лат. *lucito*).

Третій підрозділ оповідає про утворення олігархічних полісів, де провідне становище посідав сенат, а роль народних зборів була зведена до мінімуму. Залізниле прийняття кодексу законів («закони Тага»), подібного до законодавства Солона, не призвело до подальших демократичних перетворень. Магістратури в етруських полісах заміщалися обмеженим колом осіб, представників знатних родин, але подекуди провідне становище зберігалось за одноосібними главами найзначнішої родини у місті.

У цьому ж підрозділі подаємо інтерпретацію титулів посадових осіб, що відомі за епітафіями знаті, а також можливу «драбину чинів» керівників етруських громад.

У четвертому підрозділі накреслено чотири періоди історії етруського дванадцятиграддя. Перший тривав від початку VII до середини VI ст. до н. е. і характеризувався поступовим утворенням двох союзів етруських протоміст: північного з центром у Ветулонії та південного з головним містом Тарквінії. Другий період (друга половина VI ст. до н. е. – 530 р. до н. е.) знаменувався створенням ліги 12 етруських міст на чолі з Тарквініями, де, ймовірно, залишилося головне святилище, а ставка царів перемістилася до Риму. Третій період від 530 до 480 рр. до н. е. умовно варто назвати «періодом смути», адже саме на початку його стався перший успішний заколот проти царя у Римі. Четвертий проміжок часу від 480 р. до н. е. (рік першої згадки влади *principes* замість царів) тривав до 264 р. до н. е. й характеризувався поступовим зосередженням релігійної влади у Вольсініях «біля олтаря Вольтумни» та розпорошенням світської влади між 12 містами об'єднання.

У висновках підбиваються підсумки дослідження.

Наприкінці VIII-VI ст. до н. е. в межах Етрурії виник, недорозвинувся і занепав державний спосіб виробництва, що змінився у V-III ст. до н. е. античним способом виробництва. Враховуючи це, за основний критерій для виділення соціальних груп в Етрурії нами обрано відношення категорій населення до форм власності на землю.

У період із VII до VI ст. до н. е. в етрусків існувало велике землеволодіння, що забезпечило панування палацових господарств на чолі з царями, натомість у V-III ст. до н. е. антична форма власності на землю зумовила перетворення царської землі на *rasna hilar* (лат. *ager publicus*) та розподіл її між знатними родинами етрусків.

Соціальна структура у ці два періоди теж суттєво різнилася. У перший зазначений проміжок часу вона складалася із родової знаті, що групувалася навколо царя, та маси рядових членів громад. Відсутність у ранніх етруських написах незнатних осіб яскраво свідчить про таку структуру суспільства. Натомість у другий період суспільство було більш стратифікованим.

Етруська знать була місцевого походження з незначною домішкою переселенців зі Східного Середземномор'я, що були вихідцями з малоазійських грецьких полісів. Вона була організатором землеробських, меліораційних,

видобувних робіт, контролювала зовнішню торгівлю і ремісниче виробництво, очолювала військо і відала питаннями релігійного культу. Після скасування царської влади і занепаду палацових господарств завершилося формування міст-держав, де провідне становище залишилося за знатними родинами.

За джерелами періоду V-III ст. до н. е. спостерігається сильна залежність номінально вільних осіб, *etera*, *lautneri*, колоністів, найманців та навіть піратів від етрусської знаті. На відміну від більшої дослідників нами встановлена неможливість існування в етрусських містах-державх самостійного середнього прошарку вільних громадян. Такі категорії населення як *etera* та *lautneri* склалися з вільних осіб чоловічої статі, що були усиновлені знатними етрусками або цілими родинами здебільше з метою поповнення поріділих лав етрусського війська. Землероби і скотарі (*lautni*) та ремісники (*atrane*) в Етрурії періоду незалежності були особисто вільними людьми, але клієнтами знаті. Етрусське рабство мало патріархальний характер, а особлива категорія рабів *lebe* була призначена для поховальної жертви.

Найдавніші етрусські міста (Цере, Тарквінії, Вейї тощо) сформувалися навколо палаців етрусських царів, що були одночасно сакральними центрами округи. Деякі палацові господарства (Поджо Чивітате, Акваросса) так і не перетворилися на міста. Вони були знищені під час міжусобної війни на стадії протоміста. У VI-V ст. до н. е. утворилися деякі новітні міста етрусків (здебільшого колонії на кшталт Марцаботто та Спіни, або порти як Піргі та Гравіски), що своїм правильним плануванням нагадували грецькі поліси. Рання держава в етрусків фактично утворювалася двічі, у двох різних формах: спочатку як деспотія за державного способу виробництва при наявності «палацових господарств» і нових держав (протоміст) та збереженні у підкорених сільських громадах родового ладу, а після «кризи V ст. до н. е.» й скасування царської влади – як поліс із пануванням земельної аристократії.

Царська влада в етрусків пройшла складний шлях від військової демократії (вождівства), що здійснювалося у згоді з рішеннями народних зборів за головування сенату, до деспотії з усією повнотою влади одної особи у період з кінця VIII до середини VI ст. до н. е. Царські інсигнії й постать цариці-верховної жриці сприяли сакралізації царської влади та еволюції «вождівства» у бік деспотії, але цей процес не набув завершення, хоча його залишкові явища давалися взнаки за час усього незалежного існування етрусських міст-держав. Протягом V ст. до н. е. відбувся занепад царської влади та її скасування у більшості міст-держав внаслідок заколотів військової знаті. На прикладі етрусської династії Тарквініїв визначено, що вже за правління Лукумона Тарквінія Пріска намітилася тенденція до деспотичного правління й об'єднання навколо міста Тарквінії усього етрусського дванадцятиграддя. При цьому відбулося поглинення Лацію та Риму й перенесення до останнього ставки царя. Вдало розташоване у гирлі Тибру місто стало ареною боротьби між Тарквініями та Вольцями, що засвідчується переказами про панування у Римі братів Вібенна з Вольців. Самовладна політика характеризувала діяльність Гнея Тарквінія Римського (Сервія Туллія, Ромула) й призвела до збройного заколоту етруссько-римської

знаті на чолі з представником провідної тарквінійської родини Спурінною й повалення «династії Тарквініїв». На недовгий час у Римі запанував цар із Клузія Порсена. Перегляд усталеного традицією складу «династії Тарквініїв» став можливим завдяки новій інтерпретації напису на Ліонській таблиці (промова імператора Клавдія), фрески з могили Франсуа (м. Вульчі), елогії з Тарквінії та повідомлень Тита Лівія, Діонісія Галікарнаського, Веррія Флакка, Плінія Старшого і Таціта. Велике значення має правильна інтерпретація титулатури етрусських правителів і можновладців. Виявлено, що титулом царя в Етрурії було не *lauchme* (лат. *lucumo*), а *magu* або *magunux* (лат. *magus*).

Занепад деспотичної влади перших етрусських царів у V ст. до н. е. призвів не до підсилення демократичних тенденцій правління (збільшення доступу до влади широких верств населення), а до перерозподілу світської та духовної влади, зосередженої до цього в одних руках, між представниками одного або кількох найзначніших і найбагатших сімейств певного міста-держави.

Жрецькі посади в етрусських полісах розподілялися від найвищої до найнижчої у такій послідовності: *puḡuḡne* (*purtšvana*) «верховний жрець», *seren tuḡiu* «жрець громади», *magu* зі специфікаціями «жрець», «цар-жрець», *flapas* «фламін», *peḡšvis* «гаруспік», *trutnut* «тлумач знамень», *frontas* «ворожит по блискавках», *calušurasi* «служитель бога Калу», *tevaḡaḡ* «арбітр на поховальних іграх», *iḡutevt* «як арбітр», *hatrencu* «жриця», *tamera* «колегія жерців», *zelarvenas* «колегія дуумвірів» та *šarvenas* «колегія севірів».

Аналогічний список світських магістратур мав вигляд: *zilaḡ meḡl gasnal* (*zilc ḡuḡi*, **zilac meḡ ḡuta*) «виборний правитель, що уповноважений громадянами (громадою)», *zilaḡnuse spuḡeḡi* (*zilcti spurat*) «виборний правитель міста», *zilaḡ paḡḡis* «принцепс сенату», *zilaḡnce meḡlum* «виборний правитель міської триби», *zilaḡ eterav* «виборний правитель над усиновленими», *zileteraias* «так само», *camḡi eterau* «помічник усиновлених», *macstrev* «начальник над п'ятьма», *zilḡ seḡaneri* «заступник виборного правителя», *ten* «посада», *munišvleḡ* «повноваження».

Ліга етрусських міст між річками Арн та Тибр у своєму розвитку пережила чотири періоди: «доба двох конфедерацій» (початок VII – середина VI ст. до н. е.); «єдина царська конфедерація» (друга половина VI ст. до н. е. – 530 р. до н. е.); «період смуту» (530-480 рр. до н. е.); «Вольсінійська конфедерація полісів» (480-264 рр. до н. е.).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Янко А. Л. До інтерпретації етрусського соціального терміну *etera* / А. Л. Янко // Старожитності-2010: харківський історико-археологічний щорічник. – Х.: ХІАТ; ООО «НТМТ», 2010. – С. 8-15.
2. Янко А. Л. До інтерпретації назви етруської магістратури *zilaḡ meḡl gasnal* / А. Л. Янко // Вісник Харківського Національного Університету. – 2011. – № 965: Історія. – Вип. 43. – С. 81-90.
3. Янко А. Л. До інтерпретації фрескового живопису гробниці Франсуа з Вульчі / А. Л. Янко // Історична пам'ять. 2'2006. Науковий збірник. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 74-85.

4. Янко А. Л. Про статус етрусських «пенестів» / А. Л. Янко // Історична пам'ять. 2'2008. Науковий збірник. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 166 – 176.
5. Янко А. Л. Раби в Етрурії у VIII – III ст. до н. е. / А. Л. Янко // Вісник Харківського Національного Університету. – 2009. – № 852: Історія. – Вип. 41. – С. 86-94.
6. Янко А. Л. Середній прошарок етрусського суспільства / А. Л. Янко // Вісник Харківського Національного Університету. – 2008. – № 816: Історія. – Вип. 40. – С. 104-114.
7. Янко А. Л. Этрусская знать и ее наименование в исторических источниках / А. Л. Янко // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – С. 59-66.
8. Янко А. Л. Автентична назва територіального підрозділу міста-держави в етрусків / А. Л. Янко // Тези 63-ої наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ПНТУ : Тези доповідей наукової конференції (Полтава, 10-19 травня 2011 р.). – Полтава: ПолтНТУ, 2011. – . – Т. 3. – 2011. – С. 177 – 179.
9. Янко А. Л. Лукумони: ім'я чи титул? / А. Л. Янко // Materiály IV mezinárodní vědecko-praktická konference «Zprávy vědecké ideje – 2008». – Díl 9. Historie. Filosofie. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o, 2008. – S. 21 – 24.
10. Янко А. Л. Про характер рабства в етрусків / А. Л. Янко // Тези 61-ої наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ПНТУ : Тези доповідей наукової конференції (Полтава, 15-17 квітня 2009 р.). – Полтава: ПолтНТУ, 2009. – . – Т. 2. – 2009. – С. 194 – 196.
11. Янко А. Л. Форми власності на землю в етрусків / А. Л. Янко // Проблеми історії та археології України: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції: Тези доповідей наукової конференції (Харків, 28-29 жовтня 2010 р.). – Х.: ТОВ «НТМТ», 2010. – С. 63.

АНОТАЦІЯ

Янко А. Л. Соціально-політична організація етрусків (VIII-III ст. до н. е.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2012.

Дисертація присвячена визначенню соціально-політичної організації етрусків у VIII-III ст. до н. е. У роботі виявлені критерії виділення соціальних верств, визначено склад та подано характеристику кожної з верств етрусського суспільства, розкрито сутність етрусського міста-держави. Простежується становлення і розвиток царської влади, подається тлумачення термінів, що позначали царський титул. Накреслено процес переходу від монархії до олігархії,

інтерпретовано назви магістратур в етрусських полісах. Простежено процес утворення та діяльності етрусського дванадцятиграддя.

Автор доходить висновку, що виділення соціальних груп в Етрурії відбувається за відношенням до форм власності на землю. Знать була місцевого походження з незначною домішкою переселенців зі Східного Середземномор'я. В містах-державках не було самостійного середнього прошарку вільних громадян. Селяни (*lautni*) і ремісники (*atrane*) були вільними людьми, але клієнтами знаті. Етрусське рабство мало патріархальний характер, а особлива категорія рабів *leqe* була призначена для поховальної жертви. Рання держава утворювалася двічі: спочатку як деспотія, а пізніше як поліс. Царська влада пройшла шлях від вождівства до деспотії у період з кін. VIII до сер. VI ст. до н. е. Занепад деспотії етрусських царів не призвів до демократії, а лише до перерозподілу влади між представниками найзначніших родин певного міста-держави. Обґрунтовано нове тлумачення та ієрархію етрусських жрецьких титулів і магістратур.

Ключові слова: Етрурія, етруски, суспільство, соціальна структура, політична організація, місто-держава, поліс.

АННОТАЦІЯ

Янко А. Л. Социально-политическая организация этрусов (VIII-III вв. до н. э.). – *Рукопись*.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2012.

Целью диссертации является определение социально-политической организации в этрусском обществе VIII-III вв. до н. э. В диссертации выявлены критерии для выделения социальных групп этрусов. Рассмотрены генезис и развитие господствующего слоя этрусов. Определен состав средней прослойки этрусского общества. Охарактеризовано положение крестьян и ремесленников. Определен характер рабства у этрусов. Раскрыта сущность этрусского города-государства. Рассмотрено становление и развитие царской власти, определены этапы ее эволюции на примере «династии Тарквиниев», дешифровано термин, которым обозначался царский титул. Рассмотрен процесс перехода от монархии к олигархии, интерпретированы названия магістратур в этрусских полисах. Прослежен процесс образования и деятельности этрусского дванадцятиграддя и культа Вольтумены.

Автор приходит к выводу, что критериями для выделения социальных групп в Етрурии являются отношение категорий населения к формам собственности на землю и возможность приобретения доспехов голплита. Етрусская знать была местного происхождения с незначительными вкраплениями переселенцев из Восточного Средиземноморья. В етрусских городах-государствах не было самостоятельной прослойки свободных граждан. Крестьяне (*lautni*) и ремесленники (*atrane*) в Етрурии периода независимости были лично свободными людьми, но клиентами знати. Етрусское рабство было патріархальним, а особая категория рабов *leqe* была предназначена для заупокойной жертвы. Раннее государство у етрусков образовывалось в двух различных формах: сначала как деспотия при государственном способе производства при наличии «дворцовых

хозяйств» и номовых государств (протогородов), а после «кризиса V в. до н. э.» и упразднения царской власти – как полис при господстве земельной аристократии. Царская власть у этрусков прошла путь от вождества к деспотии в период с конца VIII до середины VI в. до н. э. Уже при Лукумоне Тарквинии Приске наметилась тенденция к деспотическому правлению, но наиболее показательным была самовластная политика его преемника Гнея Тарквиния Римского (Сервия Туллия, Ромула). Титулом царя у этрусков было *lucume* (лат. *lucumo*), а *maru* (лат. *maro*). Упадок деспотической власти этруских царей в V ст. до н. э. не привел к демократии, а лишь к перераспределению власти между представителями знатнейших семейств определенного города-государства. Обосновано новую трактовку и иерархию этруских жреческих и должностных титулов. Лига этруских городов между реками Арн и Тибр в своем развитии пережила четыре периода: «эпоха двух конфедераций» (начало VII – середина VI в. до н. э.); «единая царская конфедерация» (вторая половина VI в. до н. э. – 530 г. до н. э.); «период смуты» (530–480 гг. до н. э.); «Конфедерация полисов во главе с Вольсиниями» (480–264 гг. до н. э.).

Ключевые слова: Этрурия, этруски, общество, социальная структура, политическая организация, город-государство, полис.

ANNOTATION

Yanko A.L. The Etruscans: Social and Political Organisation. (eighth-third centuries BC). – Manuscript.

The thesis for degree of the Candidate of Science in history, after the speciality 07.00.02 – the World History. – V. N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2012.

The aim of the thesis is to describe the Etruscans' social and political organisation from the eight to the third centuries BC. There are given in the paper the criteria to identify social ranks and their contents, to characterise each of the ranks of the Etruscan society. There are also explained substantial features of the Etruscan city-state, described the genesis and development of the regal authority, given interpretation of terms, with which the royal title was signified. It is described a process of shift from monarchy to oligarchy, interpreted names of the magistrates in Etruscan poleis. It is also described the process of establishment and activity of the Etruscan *dodecapolis*.

The author comes to conclusion that social groups in Etruria were distinguished after their ownership of land. The nobility was of local origin with some insignificant admixture of migrants from the Eastern Mediterranean area. There was no *middle rank* of independent citizens in the Etruscan poleis. Peasants (*lautni*) and craftsmen (*atrane*) were free people, but clients of nobility. The Etruscan slavery had patriarchal character, but the special category of slaves, called *lethe*, was intended for funeral sacrifice. The early state was established twice: the first time as despotism, and the second one, latter as polis. The regal authority traversed path from leadership to despotism between the late eight and the middle of the fourth centuries BC. Decline of the Etruscan regal despotism did not bring to democracy, but only to reapportionment of authority among the most important families of a city-state. It is also given the new interpretation and hierarchy of Etruscan priests' titles and the magistrates.

KEYWORDS: Etruria, Etruscan, society, social structure, political organisation, city-state, polis.